

Kedudukan Novel Filipina dan Melayu dalam Pengajian Sejarah Kesusasteraan: Beberapa Catatan Kesusasteraan

LUISA J. MALLARI

ABSTRAK

Pensejarahan kesusasteraan sampai kepada kita sebagai suatu wacana yang kuat dan keras. Melalui wacana ini sarjana penjajah menafikan keaslian dan kecemerlangan kesusasteraan Filipina dan Malaysia. Pendapat sarjana asing itu masih mempunyai pengaruh ke atas sarjana tempatan yang cuba mewajarkan pensejarahan kesusasteraan dalam konteks budayanya sendiri. Salah satu masalah kepada sarjana tempatan ialah kedudukan novel dalam perkembangan sastera tempatan. Novel di Filipina dan Malaysia muncul dalam keadaan yang sangat aneh sehingga mendorong timbulnya perbezaan antara asal (origin) dengan keaslian (originality). Novel pertama di Filipina diterbitkan pada 1885 di Madrid dan ditulis dalam bahasa Sepanyol walaupun ceritanya berligar sekitar cara hidup orang Filipina di Manila. Novel terawal di Malaysia diterbitkan di Semenanjung Tanah Melayu pada 1925 dan ditulis dalam bahasa Melayu tetapi watak dan latar belakangnya ialah Mesir. Dengan demikian, sarjana Filipina dan Malaysia mencari cara alternatif untuk memperakukan dan mewajarkan kehadiran novel dalam konteks tempatan. Salah satu caranya adalah memperakui novel pertama sebagai bentuk yang perkembangan tempatannya terletak pada sifat kebangsaannya. Usaha meletakkan soal asal/asli novel Filipina dan Melayu dalam konteks itu merupakan strategi bagi sarjana tempatan untuk menguasai wacana pensejarahan kesusasteraan agar memihak kepada mereka dan juga untuk memperakui pencapaian pribumi dalam kesusasteraan di Filipina dan Malaysia.

ABSTRACT

Literary historical studies come down to us as a discourse powerful enough to deny us for our own literary achievement. Colonial scholarship's observations on what it regarded as the unoriginal and unartistic literary production in the colonies continued to hound today's local scholars who try to construct a native and indigenous literary history. Locating the novel, in particular, has been problematic for local literary historians. The novel is a

Western literary form that appeared in the Philippines and Malaysia under deviant conditions, forcing a distinction between origin and originality. The first Filipino novel, published in Madrid in 1885, was written in Spanish although it was about the lives of Filipinos in the 19th century Manila. The first Malay novel, published in 1925-1926, was written in Malay but the story's setting and characters were Egypt. With such works as the first novels in their literary history, local scholars have tried to locate them on alternative grounds. One of the ways by which literary historians in the Philippines and Malaysia have validated the novel as part of their own literary culture has been to claim it as a literary form whose indigenous growth is located in its national character. With a diacritical mark placed on Filipino and Malay the contradiction between origin and originality in the "First Novel" as a category has been made reconcilable. It has also become strategic in laying claim to Philippine and Malaysia literary achievement, and thus allowing local scholars to control the powerful discourse of literary history.

PENDAHULUAN

Kewujudan bidang pengajian sejarah kesusasteraan di Filipina dan Malaysia boleh dikatakan tidak berbeza dengan kewujudan novel Filipina dan Melayu. Jika novel sebagai bentuk sastera Barat bermula sebagai satu bentuk yang asing dalam kebudayaan asli Filipina dan Melayu, begitu juga pensejarahan kesusasteraan dimulai oleh sarjana asing, iaitu sarjana yang bukan Filipina dan Melayu yang umumnya berkaitan dengan kerajaan kolonial. Pendapat sarjana asing itu masih mempunyai pengaruh ke atas sarjana tempatan, umpamanya tentang kurangnya keaslian dan kecemerlangan kesusasteraan Filipina dan Malaysia. Apa yang saya maksudkan di sini ialah kolonialisme dan pengalaman yang diwariskan kepada sarjana tempatan menjelmakan pensejarahan kesusasteraan sebagai wacana yang sangat berkuasa kerana melalui wacana inilah sarjana penjajah menafikan kecemerlangan kesusasteraan Filipina dan Malaysia. Pada 1911, Frank R. Blake telah membuat satu kesimpulan tentang kesusasteraan Filipina. Menurutnyanya: *Philippine languages have produced little or nothing which can claim to be literature in the name of elegant and artistic writing* (Hosillos 1969:94). Begitu juga, R.O. Winstedt dalam monografinya yang terkenal pada 1940 telah mendakwa bahawa tidak ada *indigenous growth* (Winstedt 1940:I) dalam kesusasteraan Melayu. Akan tetapi, kecemerlangan kesusasteraan terikat kepada keadaan persekitaran yang membolehkan penciptaan karya yang bernilai seni. Di negara-negara yang dijajah dulu keadaan tersebut sangat aneh dan melencong daripada

keadaan yang diketahui dalam dunia sastera. Hal ini jelas dapat dilihat dalam novel Filipina dan Melayu yang kini sudah diperakukan oleh sarjana tempatan sebagai pencapaian *pribumi* tanpa menolak hakikat bukan *pribumi*.

KEKOSONGAN DAN KESELANGAN

Novel sebagai bentuk sastera memerlukan ramai penduduk yang celik huruf, industri cetak dan ekonomi pasaran sebelum bentuk karya itu boleh muncul dan menjadi sebahagian daripada budaya sastera tempatan. Kerana kolonialisme yang membina ekonomi pasaran dan memperkenalkan industri cetak, maka munculnya novel Filipina dan Melayu dikatakan disebabkan oleh persekitaran atau keadaan baru tersebut. Di Filipina walaupun alat cetak sudah mula diperkenalkan oleh padri Sepanyol pada 1593 tetapi hanya pada tahun 1885 barulah sebuah novel yang dituliskan oleh orang Filipina diterbitkan, itu pun dicetak di luar negara. Begitu juga di Malaysia, novel Melayu yang pertama diterbitkan selepas satu kurun Mission Press ditubuhkan di Singapura pada 1824. Seterusnya, walaupun surat khabar harian pertama diterbitkan pada 1876, *Hikayat Faridah Hanum* hanya dicetak selepas 50 tahun iaitu pada tahun 1925-1926. Di Filipina, kekosongan yang panjang itu disebabkan oleh polisi kolonialisme. Semasa zaman penjajahan Sepanyol di Filipina, semua alat cetak dimiliki dan diuruskan oleh padri Sepanyol yang hanya membenarkan pencetakan bahan-bahan yang berkaitan dengan agama Katolik sahaja. Keadaan ini diperketatkan lagi dengan undang-undang saringan yang dikenakan oleh pemerintah kolonial yang kemuncaknya ialah penubuhan pada 1856, *Comision Permanente de Censura*, iaitu badan penyaring yang dilantik oleh Governor General dan Ketua Paderi. Hanya selepas anak-anak golongan elit tempatan mendapat pelajaran di Eropah barulah novel mula ditulis. Justeru itu, novel Filipina yang pertama tidak berkembang daripada tradisi prosa asli, sebaliknya dikatakan muncul dalam bentuk novel yang lengkap (Kintanar 1990:82; Mojares 1983:137). Seterusnya, apabila tradisi prosa asli tersebut menghasilkan sebuah novel pada tahun 1899, novel itu ditulis dalam bahasa Tagalog dan diterbitkan secara bersiri dalam sebuah akhbar. Berbanding dengan Filipina, di Malaysia polisi penjajah Inggeris adalah tidak campur tangan dalam hasil kesusasteraan tempatan. Berbeza dengan Filipina, akhbar harian pertama hanya diterbitkan pada tahun-tahun akhir kolonialisme Sepanyol, di Malaysia media massa tempatan sangat aktif seperti yang dapat dilihat pada *Jawi Peranakan* yang mula diterbitkan hanya empat tahun selepas penjajahan Inggeris dirasmikan melalui Perjanjian Pangkor pada 1872. Namun

begitu media massa tempatan menjadi faktor penting dalam penghasilan sastera hanya pada abad ke-20. Walaupun dikatakan “persuratkhbaran Melayu mengambil masa amat panjang untuk mencapai kedewasaan” (Omar 1976:6), tetapi adalah tepat jika dikatakan media massa tempatan mempunyai pembaca yang terhad hingga tahun 20-an (Johan 1992:11). Seterusnya, apabila wujud khalayak pembaca yang luas, media massa tempatan menganggap peranannya lebih tertumpu kepada persoalan agama berbanding dengan peranannya sebagai egen penghasilan sastera. Sehubungan itu, sarjana agama yang bersifat konservatif amat berpengaruh di kalangan masyarakat Melayu sebelum Perang Dunia Kedua, sehingga timbulnya keadaan: “kesusasteraan Barat dipandang serong dan dianggap sebagai pembawa fikiran-fikiran...yang mengancam persimbangan dan ketenteraman (lebih-lebih lagi agama) masyarakat Melayu. Bentuk *fiction* terutamanya sehingga akhir-akhir ini disamakan dengan buku-buku cinta kasih dan asyik maksyuk di luar halal satu tubu kepada masyarakat Melayu yang dilarang di dalam kesusilaan Islam” (Omar 1976:3). Dalam masyarakat yang tertutup seperti itu, bentuk sastera tradisional seperti *hikayat* dan *salasilah* berperanan untuk “menghilangkan kehausan rohani” (Omar 1976:4). Hal ini menyukarkan berlakunya perubahan dalam bentuk-bentuk sastera dan cita rasa sastera di kalangan pembaca Melayu (Omar 1976:4). Apabila bentuk *fiction* atau cereka sudah wujud dalam kesusasteraan Arab dan idea moden golongan baru intelektual berpendidikan Arab telah mula disebarkan melalui massa, barulah keadaan sekeliling menjadi lebih sesuai untuk penghasilan novel Melayu (Wahab Ali 1988:95; Johan 1992:15; Omar 1976:4). Di sini, kita boleh melihat beberapa keselarian antara Filipina dengan Malaysia. Dalam apa bentuk jua pun, pada keseluruhannya, persekitaran penghasilan sastera agak menolak perkembangan orientasi sekular yang diperlukan untuk penghasilan novel. Di kedua-dua negara ini, golongan berpendidikan daripada kelas elit tempatan menjadi faktor utama dalam merangsangkan perubahan kesusasteraan. Walaupun kewujudan novel Melayu tidak mudah namun keadaan di Malaysia, iaitu daripada segi sosiopolitik, membolehkan perkembangan tradisi prosa tempatan yang menjadi dasar untuk novel Melayu. Sebaliknya di Filipina kawalan pihak penjajah ke atas penghasilan sastera sama ada daripada segi kemudahan atau perkara yang bersabit dengannya, mencetuskan semacam kekosongan dalam sejarah perkembangan novel Filipina (Mojares 1983:358). Akibatnya novel Filipina muncul sebagai novel yang lengkap dan hanya selepas itu baru menjadi sebahagian daripada tradisi prosa tempatan.

Berlatar belakangkan sejarah permulaan novel Filipina dan Melayu yang sedemikian, sarjana sejarah sastera tempatan memerlukan usaha yang lebih sedar untuk memperakui bahawa perkembangan novel ialah

perkembangan yang bersifat tempatan. Tidak seperti sarjana penjajah yang gemar mencari berbagai-bagai pengaruh penjajah dalam kesusasteraan, sarjana tempatan cuba mengesan kembali unsur-unsur yang ada pada novel Filipina dan Melayu berdasarkan sumber tempatan (Almarion 1984:2; Mana Sikana 1985:21). Hakikat ini bukan sahaja akan memperakukan kejayaan kesusasteraan tetapi juga menegaskan ciri-ciri asli kejayaan tersebut. Namun begitu, dengan berbuat demikian, tugas mengenal pasti kriteria untuk memenuhi kategori “Novel Pertama” menjadi suatu masalah kerana di Filipina dan Malaysia timbul perbezaan antara *asal* (origin) dan *keaslian* (originality). Dengan demikian, usaha untuk menyesuaikan kedua-dua unsur itu dengan perkembangan kesusasteraan tempatan menjadi tugas yang penting kepada sarjana sastera di Filipina dan Malaysia.

PETUNJUK NOVEL YANG PERTAMA

Novel Filipina pertama mula muncul pada tahun 1885 dengan terbitnya sebuah karya oleh Pedro Paterno yang berjudul *Ninay*. Walaupun novel itu ditulis dalam bahasa Sepanyol dan diterbitkan sebagai sebuah buku di Madrid, namun karya itu menceritakan tentang cinta tragis sepasang teruna dan dara Filipina di Manila pada kurun ke-19. Di Malaysia, umum menganggap novel terawal ialah *Hikayat Faridah Hanum* oleh Syed Sheikh Ahmad Al-Hadi yang diterbitkan di Semenanjung Tanah Melayu pada 1025. Hikayat itu ditulis dalam bahasa Melayu tetapi watak dan latar belakangnya Mesir. Kedua-dua karya tersebut dianggap hasil awal dan pelopor dalam penulisan novel. *Ninay* dianggap novel Filipina pertama kerana, menurut Resil Mojares, *no work written before it by a Filipino author is closer to the general conception of the novel* (Mojares 1983:130) sementara menurut Yahaya Ismail, Syed Sheikh ialah “orang yang pertama sekali mengenalkan bentuk nobel dalam sastera Melayu” (Yahaya 1967:4). Kedua-dua itu diterima sebagai novel berdasarkan penggambaran kehidupan manusia dewasa itu. Dalam *Ninay* terdapat “kecenderungan empiri” seperti yang terlihat pada gambaran adat resam Filipina dalam tahun 1880-an (Majores 1983:127), sementara *Hikayat Faridah Hanum* “Dianggap sebaga novel Melayu pertama yang membawa unsur moden dan realisme” (Ahmad 1992:323). Tetapi apabila kesasteraan atau nilai sastera karya itu diteliti, maka timbullah masalah daripada segi “Novel Pertama” sebagai satu kategori. Hal ini telah mendorong sarjana tempatan mencari jalan lain untuk menentukan permulaan sejarah perkembangan novel tempatan.

Kesulitan menentukan novel pertama terletak pada percanggahan antara realisme dengan romantisisme yang sama-sama hadir dalam

Ninay dan *Hikayat Faridah Hanum*. Walaupun sarjana Filipina memuji realisme dalam *Ninay*, mereka merasa tidak senang dengan plotnya yang dianggap melodramatis. Menurut mereka struktur *Ninay* adalah *artificial* (Schumacher 1967:490) dan *undistinguished...loosely conceived...and written with an eye for entertainment* (Mojares 1983:128). Begitu juga perwatakan dalam novel tersebut adalah *so romanticized that they might as well have been foreign* (Lumbera 1982:37). *Ninay* ialah karya berbentuk novel yang pertama dan bentuk demikian tidak dipersoalkan oleh sarjana Filipina. Apa yang tidak menyenangkan mereka ialah kurangnya mutu seni sastra. Sebab mengapa ukuran keras sedemikian dipadankan pada karya “pertama” dan “pelopor” ialah kerana *Ninay* muncul sebagai novel yang lengkap dan terus pula mengisi kekosongan dalam sejarah kesusasteraan Filipina. Kelemahan *Ninay* daripada segi mutu sastra dan jaraknya daripada tradisi prosa tempatan membuat sarjana Filipina mencari pula faktor lain untuk mewajarkan pentingnya novel tersebut. Faktor ini ialah ke-filipinaan-nya. Menurut seorang sarjana: *Ninay can lay claim to being 'the First Filipino Novel' for it is indeed conceived as a novel by one who sees himself as a Filipino* (Majores 1983:128). Seorang sarjana lain mengatakan: *its significance lies in its effort—unsuccessful to be sure—to create a Filipino novel* (Schumacher 1967:490). Oleh itu, apabila sarjana meletakkan tanda khusus pada kategori “Novel Pertama”, apa yang berlaku ialah soal *asal*, dalam erti kata “pertama”, disesuaikan dengan soal *keaslian*, dalam erti kata “baru”. Sebaliknya, sarjana di Malaysia lebih berminat untuk menentukan *Hikayat Faridah Hanum* sebagai novel pertama. Unsur melodramatis yang tadi dianggap negatif dalam novel Filipina kini menjadi unsur yang dihargai dalam *Hikayat Faridah Hanum* sebagai novel pertama. Unsur melodramatis yang tadi dianggap negatif dalam novel Filipina kini menjadi unsur yang dihargai dalam *Hikayat Faridah Hanum*. Menurut A. Wahab Ali (1991:228):

Even though the characterization is rather melodramatic and stress is on the romantic elements, through formal and literary dialogue we tend to believe in the credibility of these characters as real human beings and not characters from the hikayat....the hero and heroine are portrayed as ideal human beings. Ideal in the sense that they are individuals that we can sympathize with and look up to as models, despite their weaknesses.

Jelasnya plot dan perwatakan melodramatis telah meletakkan (bukan menafikan) kedudukan *Hikayat Faridah Hanum* sebagai Novel Melayu yang Pertama. Kedudukannya sebagai novel pertama dalam sejarah sastra Melayu didasarkan pada kehadirannya sebagai novel, iaitu karya prosa yang memperlihatkan perbezaan yang ketara berbanding

dengan *hikayat*. Menurut sarjana, dengan terbitan *Hikayat Faridah Hanum* alam sastra Melayu “mulai mengecap hasil sastra yang berbentuk baharu” (Yahaya 1976:151) yang mempunyai “unsur modenisasi kerana terdapat di dalamnya unsur realisme yang belum pernah ditimbulkan dalam bentuk fiksi sebelumnya” (Ilias 1981:27). Lebih daripada itu novel Melayu yang pertama menandakan perubahan kepada yang baru, yang realistik dan moden. Berbeza dengan *Ninay* yang muncul sebagai sebuah novel yang sempurna, *Hikayat Faridah Hanum* pula berkembang daripada tradisi prosa tempatan. Oleh itu, ukuran seni dan nilai sastra kurang dipentingkan berbanding dengan kewujudannya sebagai sebuah novel yang sah. Penggunaan perkataan *Hikayat* dalam judulnya tidak menghalang sarjana untuk menganggap karya ini sebagai novel kerana pembinaan plotnya yang berbeza daripada *Hikayat* (Yahaya 1976:151) dan kerana penerimaannya sebagai novel oleh khalayak pembaca berikutnya (Ungku Maimunah 1985:43). Oleh itu, selain menunjukkan perubahan daripada segi bentuk, *Hikayat Faridah Hanum* juga memperlihatkan perubahan daripada segi konsep naratif. Dan lebih penting lagi novel ini sebagai titik mula (atau asal) novel Melayu menjadi lebih terserlah apabila soal *keaslian* novel tersebut dibangkitkan. Umum menerima *Hikayat Faridah Hanum* sebagai adaptasi novel Mesir. Walaupun asal usul novel ini masih belum dipastikan lagi (Wahab Ali 1991:230), tetapi hujah Hassan Ahmad pada tahun 1964 yang menyanggah *Hikayat Faridah Hanum* menggariskan sempadan yang menarik bagi kita. Berdasarkan andaian bahawa novel Melayu ialah sebuah novel oleh, untuk dan tentang masyarakat Melayu, Hassan Ahmad menggariskan *Hikayat Faridah Hanum* gagal dalam aspek ini. Tetapi apa yang penting bagi kita di sini ialah hujah Hassan Ahmad tersebut telah memperakukan kesahihan *Hikayat Faridah Hanum* sebagai sebuah novel. Hujahnya wajar dikutip dengan panjang lebar:

Definisi novel ada batas-batasnya. Selain daripada mesti ada cerita, watak dan plot, novel itu mestilah masyarakat atau manusia tempat lahirnya novel itu. Penulis novel sendiri ialah lambang pemikiran, jiwa dan keadaan-keadaan masyarakatnya. Seorang novelis Melayu misalnya hanya menulis dari dan untuk masyarakatnya, dan bukan untuk masyarakat lain yang tidak dikenalnya. Kita faham bahawa niat dan tujuan Syed Sheikh ialah hendak meniupkan semangat pembaharuan, yang ditujukan kepada masyarakat Melayu melalui cerita-cerita itu. Tetapi latar belakang cerita-cerita itu bukan latar belakang masyarakat Melayu sendiri dan inilah sahaja kegagalan ceritanya untuk menjadi novel-novel yang lengkap ‘novel’ sebagaimana yang kita mengertikan hari ini. (Hassan 1976:293-294)

Dengan itu, perdebatan tentang *keaslian* isi *Hikayat Faridah Hanum* dikembalikan kepada peri pentingnya *yang sebenar* kepada sejarah

kesusasteraan Melayu, iaitu sebagai titik bermulanya novel Melayu. Di sini kita boleh lihat persamaan cara penyesuaian yang digunakan oleh sarjana Filipina dan Malaysia. Tanda khusus di atas perkataan *Melayu* juga wujud dalam kategori Novel Melayu Pertama.

Sehubungan dengan ini, usaha meletakkan soal *asal/asli* novel Filipina dan Melayu dalam konteks *sifat kebangsaan* negara masing-masing merupakan strategi untuk mewajarkan novel sebagai sebahagian daripada tradisi sastera *pribumi* atau *tempatan* Filipina dan Malaysia. Sesungguhnya, tidak dinafikan hal ini ialah strategi yang terbatas.

Strategi itu hanya mampu mewajarkan bentuk yang bukan tempatan sebagai sesuatu yang tempatan; tetapi perkara ini tidak mampu mengajukannya sebagai kriteria tunggal untuk menentukan mutu penghasilan sebuah karya sastera. Walau bagaimanapun, strategi ini membolehkan sarjana tempatan meneruskan usahanya tanpa dihantui oleh hujah sarjana kolonial dahulu. Dengan memperakukan dan mewajarkan novel sebagai sebahagian daripada perkembangan tempatan, sarjana Malaysia boleh menumpukan perhatian mereka kepada unsur-unsur modenisme dan pembaharuan dalam kesusasteraan tanpa menganggap manifestasi tersebut sebagai hasil pengaruh Barat. Sarjana Filipina pula meletakkan soal *asal/asli* dalam konteks sifat kebangsaan Filipina mudah memahami perkembangan novel Filipina yang berbilang bahasa itu, lebih-lebih lagi memandangkan perkembangan novel Filipina yang pesat adalah dalam tradisi sastera vernakular (khususnya Tagalog).

Sebagai kesimpulan, perlu ditegaskan sekali lagi bahawa pensejaraan kesusasteraan sampai kepada kita sebagai suatu wacana yang kuat dan keras yang menafikan pencapaian dan kecemerlangan kesusasteraan kita. Salah satu cara sarjana Filipina dan Malaysia cuba menguasai wacana tersebut agar memihak kepadanya ialah memperakukan dan mewajarkan kehadiran novel dalam konteks budayanya sendiri dan berdasarkan sebab-sebabnya sendiri, iaitu sebagai bentuk yang *perkembangan tempatnya* memang jelas terletak dalam konteks *sifat kebangsaannya*. Apakah *sifat kebangsaan* bagi Filipina dan Malaysia? Perkara ini terkeluar daripada ruang lingkup makalah ini. Namun begitu diharapkan tanggapan yang diajukan di sini dapat menyanggah dakwaan sarjana kolonial, di samping memberi peluang untuk kemunculan dan kehadiran penghasilan sastera tempatan.

RUJUKAN

- Ahmad Kamal Abdullah et al. 1992. *Sejarah kesusasteraan Melayu Jilid II*. Cetakan kelima. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Almario, V. S. 1984. *Balagtatismo versus modernismo*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.

- Blake F. R. 1911. Philippine Literature. *American Anthropologist*. 13:449-457.
Kutipan dlm. Hosillos, Lucila V. 1969. Philippine-American literary relations 1898-1941:94. Quezon City: University of the Philippines Press.
- Hassan Ahmad. 1976. Sastera Melayu moden semenjak Munsyi Abdullah. dlm. Anwar Ridhwan (pnyt.) *Di sekitar pemikiran kesusasteraan Malaysia 1957-1972*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka. Hlm. 284-302.
- Hosillos, L. V. 1969. *Philippine-American literary relations 1898-1969*:94. Quezon City: University of the Philippines Press.
- Johan Jaafar, et al. 1992. *History of modern Malay literature II*. Terj. Hawa Abdullah. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Kintanar, T. B. 1990. Tracing the Rizal tradition in the Filipino Novel. *Tenggara* 25:80-91.
- Lumbera, B. & Lumbera, C. N. 1982. *Philippines literature: a history and anthology*. Manila: National Book Store Inc.
- Mana Sikana, 1985. *Tanggapan sastera*. Kuala Lumpur: Karya Bistari Sdn., Bhd.
- Mojares, R. B. 1983. *Origins and rise of the Filipino novel: a generic study of the novel until 1940*. Quezon City: University of the Philippines Press.
- Omar Mohd. Hashim. 1976. Perkembangan cerpen Melayu sebelum perang. Dlm. Anwar Ridhwan (pnyt.). *Di sekitar pemikiran kesusasteraan Malaysia 1957-1972*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Schumacher, J. N. 1967. The literature of protest: Pelaez to the Propagandists. Dlm. *Brown heritage: essays on Philippine cultural tradition and literature*, Manuud, Antonio G. (pnyt.). Quezon City: Ateneo de Manila University Press. Hlm. 483-50
- Ungku Maimunah Mohd. Tahir. 1985 Definisi novel Melayu: menuju suatu pendekatan. *Dewan Sastera* 15(4): 42-43.
- Wahab Ali, A. 1988. *Tradisi pembentukan sastera Melayu moden*. Petaling Jaya: Penerbitan Sarjana (M) Sdn., Bhd.
- Wahab Ali, A. 1991. *The emergence of the novel in modern Indonesian and Malaysian literature: a comparative study*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Winstedt, R.O. 1940. A history of Malay literature with a chapter on modern developments by Za'ba. *JMBRAS* 17(3): 1-243.
- Yahaya Ismail. 1976. Novel Melayu sebelum Perang Dunia Kedua. Dlm. *Di sekitar pemikiran kesusasteraan Malaysia 1957-1972*, Anwar Ridhwan (pnyt.). Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.

Department of English & Comparative Literature
College of Arts & Letters
University of the Philippines
1101 Diliman, Quezon City, Phillipines

